

College voor Toetsen en Examens

FILOSOFIE VWO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2019
(met eindtermen onderwerp scepticisme)

Versie 2, juli 2017

Inhoud

Voorwoord	6
1 Verdeling examinering CE/SE	7
2 Het centraal examen	8
2.1 Zittingen centraal examen	8
2.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift	8
2.3 Toegestane hulpmiddelen	8
2.4 Handreiking schoolexamen	8
3 Specificatie van de globale eindtermen voor het CE	9
4 Specificatie van het onderwerp Scepticisme	11
4.1 HOOFDSTUK 1 SCEPTICISME OP SCHERP GESTELD	11
4.2 HOOFDSTUK 2 DE BUITENWERELD OP DE HELLING	13
4.3 HOOFDSTUK 3 DE MOGELIJKHEID VAN KENNIS	14
4.4 HOOFDSTUK 4 DE INTIEME EN ONDOORDRINGBARE BELEVINGSWERELD	17
4.5 HOOFDSTUK 5 WERELDBEELDEN OP DE HELLING	18
Bijlage 1. Examenprogramma filosofie vwo	20
Bijlage 2. Uitwerking domein A: de vaardigheden van het vak filosofie	23

Toelichting bij de titel van deze syllabus:

Deze syllabus geldt voor het CE vwo van het jaar 2019. Onderwerp: Scepticisme.

Verantwoording:

© 2017 College voor Toetsen en Examens, Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader order.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2019. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen afwijken van die van 2018. Voor het examenjaar 2020 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld.

Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs. Er zijn diverse vakken waarbij de syllabus 2019 geen inhoudelijke veranderingen heeft ondergaan.

Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. P.J.J. Hendrikse

1 Verdeling examinering CE/SE

Het centraal examen heeft betrekking op een door het CvE vastgesteld onderwerp dat gerelateerd is aan een van de domeinen B, C, D of E als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn, en de subdomeinen 1 van de domeinen B, C, D en E, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd. De explicitering van deze subdomeinen is in deze syllabus opgenomen.

De domeinen B t/m E zijn:

- B. Wijsgerige antropologie
- C. Ethiek
- D. Kennisleer
- E. Wetenschapsfilosofie

Voor het centraal examen filosofie is voor 2017 het onderwerp **Scepticisme** uitgewerkt. Dit onderwerp is gerelateerd aan de domeinen Kennisleer en Wetenschapsfilosofie. De specificatie van dit onderwerp is in deze syllabus opgenomen.

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

2 Het centraal examen

2.1 Zittingen centraal examen

Raadpleeg hiervoor Het Examenblad, www.examenblad.nl

2.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Voor het vak filosofie is geen vakspecifieke regel in het correctievoorschrift vastgesteld.

2.3 Toegestane hulpmiddelen

Raadpleeg hiervoor Het Examenblad, www.examenblad.nl

2.4 Handreiking schoolexamen

De SLO heeft een handreiking voor het schoolexamen tot stand gebracht. Deze is te vinden op:
<http://www.slo.nl>

3 Specificatie van de globale eindtermen voor het CE

Subdomeinen B1, C1, D1 en E1

Subdomein B1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- *de centrale begrippen*: rede, subjectiviteit, intersubjectiviteit, zelfbewustzijn, identiteit, lichamelijkheid, excentriciteit, macht, disciplinerend, arbeid, communicatie, seksualiteit;
- *de begrippenparen*: cultuur en natuur, emotie en verstand, geest (ziel) en lichaam, monisme en dualisme/pluralisme, mens en dier, bewust en onbewust, vrijheid en determinisme, doel- en waardegericht handelen
- *De toonaangevende visies waarin*:
  - geest (ziel) en lichaam tegenover elkaar worden geplaatst (dualisme);
  - door de inwerking van de vorm (ziel) op de stof (lichaam) een betrekkelijke eenheid ontstaat (Aristoteles; Christelijk Aristotelisme);
  - het mens-zijn in verband wordt gebracht met lichamelijke processen, in het bijzonder met hersenprocessen (materialisme, philosophy of mind);
  - de mens wordt beschouwd als een functioneel onderdeel van een dominant systeem (structuralisme);
  - de mens wordt gezien als een onderdeel van de evolutie en als biologisch-genetische eenheid (sociobiologie).

Subdomein C1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- *de centrale begrippen*: goed, waarde, norm, geluk, deugd, moraal, rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid;
- *de begrippenparen*: wil en verstand, waarden en normen, 'is' en 'ought', intrinsiek en instrumenteel handelen, macht en belangen, ethiek en moraal, rechten en plichten.
- *De toonaangevende visies waarin*:
  - de mens wezenlijk op het goede betrokken is (Plato);
  - de mens als gemeenschapswezen deugd als uitgangspunt neemt (Aristoteles, Thomas, MacIntyre, Nussbaum);
  - morele afweging altijd uitgaat van principes en/of plicht ongeacht tot welke resultaat deze afweging leidt (Kant);
  - het goede datgene is wat leidt tot de maximalisering van geluk (Mill);
  - waarden door de mens zelf moeten worden gecreëerd (Nietzsche);
  - de ethiek gebaseerd is op communicatief handelen (Habermas).

Subdomein D1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de kennisleer herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- *de centrale begrippen*: a priori, a posteriori, universeel, particulier, idealisme, objectief, subjectief, intersubjectief;

- *de begrippenparen*: zelfbewustzijn en hersenen, schijn en werkelijkheid, begrip en waarneming, waar en vals, feit en fictie, kennis en geloof, kennis en kunde.
- De toonaangevende visies waarin:
  - kennis verband houdt met de kennis van de oervormen (Plato);
  - kennis als uitgangspunt de alledaagse ervaring en waarneming heeft (Aristoteles);
  - kennis primair een proces is van rationeel denken (Descartes);
  - kennis is gebaseerd op zintuiglijke ervaring (Locke, Hume, Nagel);
  - kennis voortkomt uit een synthese van ervaring en denken (Kant, neokantianisme);
  - kennis voortkomt uit verbeeldingskracht (constructivisme, narrativisme).

Subdomein E1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wetenschapsfilosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- de centrale begrippen: theorie, grondslagen, axioma, hypothese, empirische basis, demarcatie, empirische cyclus, paradigma, positivisme;
- de begrippenparen: wetenschappelijke en common-sense kennis, formele en empirische wetenschappen, feit en theorie, wetmatigheid en toeval, verklaren en verstaan, inductie en deductie, waardevrijheid en waardegebondenheid, techniek en technologie.
- De toonaangevende visies waarin:
  - wetenschap gebaseerd is op positieve feiten (Comte, Wiener Kreis);
  - wetenschap gezien wordt als toetsing van theorie aan het experiment (Hempel; Popper);
  - de wetenschappelijke gemeenschap wetenschappelijke denkpatronen (paradigma's) bepaalt (Kuhn);
  - vele methoden van onderzoek als wetenschappelijk worden beschouwd (Feyerabend);
  - wetenschap als interpretatie wordt benaderd (hermeneutiek);
  - wetenschap als maatschappelijke praktijk wordt gezien (Latour).

4 Specificatie van het onderwerp Scepticisme

(dit onderwerp vervangt het onderwerp Vrije Wil. Voor de leesbaarheid is niet de hele tekst geel gemarkeerd)

ALGEMENE EINDTERMEN

- 1 De kandidaten kunnen verschillende opvattingen en de daarbij behorende begrippen over (a) het nut en het nadeel van de sceptische twijfel, (b) de relatie tussen waarneming en werkelijkheid, (c) de mogelijkheid van kennis, (d) de mogelijkheid van communicatie en (e) de relatie tussen kennis, rationaliteit en integriteit, herkennen, uitleggen, vergelijken, bekritisieren en toepassen aan de hand van voorbeelden en casussen en een beargumenteerd standpunt innemen ten aanzien van deze opvattingen.
- 2 De kandidaten kunnen antropologische en ethische vooronderstellingen die een rol spelen in het filosofische debat over de status van kennis benoemen en uitleggen. Daarnaast kunnen zij de metafysische, epistemologische vooronderstellingen bij (a) het onderscheid tussen buitenwereld en binnenwereld en (b) het onderscheid tussen binnenwereld en belevingswereld, herkennen en kritisch evalueren.
- 3 De kandidaten kunnen wijsgerige methoden, kennissystemen en wereldbeelden van zichzelf en van anderen aan de hand van sceptische voorbeelden en gedachte- experimenten kritisch evalueren.

4.1 HOOFDSTUK 1 SCEPTICISME OP SCHERP GESTELD

- 4 De kandidaten kunnen aan de hand van een voorbeeld aangeven wat "gerede twijfel" inhoudt en uitleggen wat het verband is tussen "gerede twijfel" en een sceptische houding.
- 5 De kandidaten kunnen uitleggen wat metafysisch, epistemologisch en conceptueel scepticisme inhouden en deze vormen van scepticisme toepassen, bekritisieren en evalueren.
- 6 De kandidaten kunnen het onderscheid aangeven tussen pyrronistische en academische scepsis.
- 7 De kandidaten kunnen uitleggen wat wordt bedoeld met de pyrronistische problematiek en deze problematiek op theoretisch, psychologisch en dialectisch niveau interpreteren.
- 8 De kandidaten kunnen uitleggen wat het trilemma van Agrippa inhoudt en de drie opties die daarbij aan de orde zijn benoemen en evalueren.
- 9 De kandidaten kunnen uitleggen wat René Descartes met zijn radicale twijfel beoogt en daarbij zijn drie niveaus van twijfel en bijbehorende argumenten onderscheiden en beschrijven.
- 10 De kandidaten kunnen de argumentatie reconstrueren hoe Descartes vanuit het "ik denk" concludeert tot het bestaan van zichzelf als res cogitans, het bestaan van God en het bestaan van de buitenwereld als res extensa.
- 11 De kandidaten kunnen uitleggen hoe David Hume bij bewustzijnsverschijnselen het onderscheid maakt tussen indrukken (impressies) en denkbeelden (ideeën).
- 12 De kandidaten kunnen uitleggen hoe en op grond waarvan Hume een verschil maakt tussen enkelvoudige en complexe denkbeelden (ideeën) en daarbij aangeven dat complexe denkbeelden betrekking kunnen hebben op concrete, abstracte of denkbeeldige zaken.
- 13 De kandidaten kunnen uitleggen waarom Hume een sceptische houding inneemt ten opzichte van zowel causaliteit als inductie en daarbij beargumenteren waarom het "uniformiteitsprincipe"

volgens Hume in psychologisch opzicht onvermijdelijk is, maar in filosofisch opzicht niet te verantwoorden valt.

- 14 De kandidaten kunnen uitleggen wat de overeenkomsten zijn tussen het gedachte-experiment van het "brein in een vat" en de gedachte-experimenten van Descartes.
- 15 De kandidaten kunnen in dialogen of bij discussies, de pyrronistische, cartesische en humeaanse wijze om kennisclaims te problematiseren, herkennen, onderscheiden, uitleggen en toepassen.
- 16 De kandidaten kunnen het verschil uitleggen tussen tegen-feitelijke, conceptuele en evaluatieve gedachte-experimenten en aangeven welke rol ze spelen in argumentaties voor en tegen scepticisme.

Primaire tekst (1): Sextus Empiricus, *Hoofdpijnen van het Pyrronisme. Boek I, iv, vi, vii, viii, xii en xv*. Vertaald door R. Ferwerda, Amsterdam, 2002: AMBO, p. 70-73, 75-76 en 104-106.

- 17 De kandidaten kunnen de opvatting van Sextus Empiricus over wat scepticisme is weergeven en daarbij aangeven wat daarvan het voornaamste beginsel is.
- 18 De kandidaten kunnen uitleggen in welke zin een scepticus volgens Sextus Empiricus een doctrine heeft en in welke zin niet.
- 19 De kandidaten kunnen de argumentatie van Sextus Empiricus reconstrueren dat onveroordeelbaarheid en beheersbaarheid het einddoel zijn van de sceptische levenshouding en uitleggen welke rol "opschorting" daarbij speelt.
- 20 De kandidaten kunnen uitleggen wat Sextus Empiricus onder "de vijf tropen voor opschorting" verstaat en aan de hand van voorbeelden beargumenteren dat elke te onderzoeken zaak in deze vijf tropen kan worden ondergebracht, zowel waarneembare als denkbare zaken.

Primaire tekst (2): Descartes, *Meditaties over de eerste filosofie, hoofdstuk I: Over dingen die in twijfel kunnen worden getrokken*. Vertaald door W. van Dooren, Amsterdam, 1989: Boom, p. 39-44.

- 21 De kandidaten kunnen het twijfelexperiment van Descartes in de verschillende stappen uitleggen: bij de zintuiglijke indrukken, bij het besef van het eigen lichaam en de slaap- en waaktoestand, bij het bestaan van de natuur in het algemeen en bij het bestaan van God.

Primaire tekst (3): Hume, *Traktaat over de menselijke natuur. Scepticisme ten aanzien van de zintuigen*. Vertaald door F.L. van Holthoon, Amsterdam, 2007: Boom, p. 207-212.

- 22 De kandidaten kunnen reconstrueren hoe volgens Hume de noties dat objecten bestendig bestaan en dat ze los van de menselijke perceptie bestaan, psychologisch tot stand komen en met elkaar verbonden zijn.
- 23 De kandidaten kunnen de argumentatie van Hume reconstrueren dat het uitwendig bestaan niet met de zintuigen kan worden bewezen en dat daarmee noch de ervaring van de eigen ledematen, noch geluiden, smaken en geuren, noch ons gezichtsvermogen, een bewijs vormen voor een uitwendig bestaan van objecten die los zouden staan van onze percepties.
- 24 De kandidaten kunnen de argumentatie van Hume reconstrueren dat er geen onderscheid is in de drie soorten indrukken, te weten (a) gestalte, massa, beweging en vastheid van lichamen;

(b) kleur, smaak, geur en (c) ervaringen van pijn en genot, en dat bijgevolg het toekennen van een zelfstandig en bestendig bestaan aan objecten, een product van de verbeelding is.

4.2 HOOFDSTUK 2 DE BUITENWERELD OP DE HELLING

25 De kandidaten kunnen uitleggen wat naïef realisme inhoudt en aangeven welke twee bezwaren er tegenin gebracht kunnen worden, te weten dat zintuiglijke ervaringen (a) afhankelijk zijn van het standpunt van de waarnemer en (b) illusoir of hallucinatorisch kunnen zijn.

26 De kandidaten kunnen weergeven wat Immanuel Kant beschouwt als "het schandaal van de filosofie" en beargumenteren hoe de combinatie van empirisme met de notie dat we de buitenwereld niet rechtstreeks waarnemen maar veeleer via afbeeldingen, leidt tot metafysisch scepticisme.

27 De kandidaten kunnen uitleggen waarom John Locke een klassiek empirist genoemd kan worden en daarbij aangeven hoe hij denkt over het tot stand komen van kennis en over de rol die zintuigen en ideeën daarbij spelen.

28 De kandidaten kunnen Lockes onderscheid tussen primaire en secundaire kwaliteiten maken en het verband aangeven met zijn indirect realisme.

29 De kandidaten kunnen de kritiek van George Berkeley op het indirect realisme van Locke weergeven en kunnen reconstrueren hoe Berkeley beargumenteert dat "bestaan is waargenomen worden".

30 De kandidaten kunnen het onderscheid maken tussen Berkeleys subjectief idealisme en zijn objectief idealisme, en daarbij uitleggen hoe hij de stabiliteit van onze zintuiglijke ervaringen verklaart.

31 De kandidaten kunnen uitleggen hoe volgens Thomas Reid het "gezond verstand" het scepticisme dat voortvloeit uit het indirect realisme weerlegt. Zij kunnen daarbij twee varianten van het direct realisme uitleggen en met elkaar vergelijken, te weten het naïef realisme en het wetenschappelijk realisme.

32 De kandidaten kunnen de respons van Kant op het metafysisch scepticisme weergeven en vergelijken met de respons van Locke en met die van Berkeley.

33 De kandidaten kunnen het verband tussen Kants bewijs voor het bestaan van een buitenwereld en zijn transcendentiaal idealisme uitleggen en bekritisieren.

34 De kandidaten kunnen de argumentatie van Kant reconstrueren waarom het bestaan van een buitenwereld enerzijds niet op empirische kennis berust, maar anderzijds wel via een noodzakelijke redenering bewezen kan worden.

35 De kandidaten kunnen de fenomenalistische opvatting van John Stuart Mill uitleggen en daarbij aangeven in welk opzicht zijn opvatting verschilt van die van Berkeley.

36 De kandidaten kunnen Bertrand Russells onderscheid tussen "kennis door beschrijven" en "kennis door vertrouwdheid" uitleggen en in verband brengen met zijn fenomenalisme.

37 De kandidaten kunnen beschrijven wat de notie "sense-data" inhoudt en uitleggen waarom sense-data volgens Russell tegelijk objectief en subjectief zijn.

38 De kandidaten kunnen uitleggen wat metamerisme inhoudt, waarom het een probleem vormt voor de identificatie van kleuren met fysische eigenschappen en waarom het een argument vormt voor eliminativisme en projectivisme.

39 De kandidaten kunnen uitleggen wat een dispositionele analyse van kleur inhoudt en beargumenteren waarom deze benadering een antwoord vormt op het metafysisch scepticisme betreffende kleur.

40 De kandidaten kunnen weergeven wat responsafhankelijkheid inhoudt en uitleggen hoe zowel kleuren als esthetische waarden, als respons-afhankelijke eigenschappen beschouwd kunnen worden.

Primaire tekst (4): George Berkeley, *Drie dialogen, Eerste dialoog*. Vertaald door W. de Ruiter, Amsterdam, 1981: Boom: p. 59-72.

41 De kandidaten kunnen, uitgaande van een analyse van de kleurwaarneming, uitleggen wat er verstaan wordt onder secundaire kwaliteiten.

42 De kandidaten kunnen argumenten bedenken die inzichtelijk maken waarom sommige filosofen de secundaire kwaliteiten onderscheiden van primaire kwaliteiten.

43 De kandidaten kunnen uitleggen op welke gronden Berkeley het onderscheid tussen primaire en secundaire kwaliteiten verwerpt. Hierbij kunnen ze zijn kritiek op algemene begrippen betrekken.

Primaire tekst (5): Thomas Reid, *Essays on the Intellectual Powers of Man*. In: *Philosophical Skepticism*, edited by C. Landesman and R. Meeks, Malden/Oxford, 2003: Blackwell, p. 296-309.

44 De kandidaten kunnen de kritiek van Reid op de opvattingen van Descartes, Locke, Berkeley en Hume weergeven en daarbij verschillende reflecties van Reid betrekken, te weten ten aanzien van (a) het bestaan van een wereld buiten de vermogens van de geest (ideeën) en zintuigen; (b) de opvatting dat ideeën de beelden (images) in de geest als object hebben en niet de objecten zelf; (c) de opvatting dat ideeën het beste begrip opleveren voor de activiteit van de geest.

45 De kandidaten kunnen de opvatting van Reid uitleggen dat we rechtstreeks toegang hebben tot externe objecten en de buitenwereld en daarbij de argumentatie reconstrueren dat zintuigen verantwoordelijk zijn voor de directe wisselwerking tussen de geest en objecten.

4.3 HOOFDSTUK 3 DE MOGELIJKHEID VAN KENNIS

46 De kandidaten kunnen een beargumenteerd standpunt innemen over het betekenisvol kunnen spreken over de werkelijkheid vanuit het realisme, het antirealisme en het subjectief waarheidsrelativisme. Daarbij kunnen zij aangeven in hoeverre het subjectief waarheidsrelativisme een antwoord biedt op het epistemologisch scepticisme.

47 De kandidaten kunnen de kritiek van Charles Peirce op sceptische twijfel uitleggen aan de hand van zijn onderscheid tussen echte en artificiële twijfel.

48 De kandidaten kunnen aan de hand van een voorbeeld de argumentatie van het fallibilisme reconstrueren en van hieruit betogen dat de scepticus te hoge eisen stelt aan kennis.

49 De kandidaten kunnen beargumenteren waarom volgens de traditionele analyse ware verantwoorde opvattingen de voorwaarden vormen voor kennis.

50 De kandidaten kunnen aan de hand van een tegenvoorbeeld, een zogenaamd "Gettier geval", duidelijk maken dat de drie voorwaarden "ware verantwoorde opvattingen", weliswaar individueel noodzakelijk, maar niet tezamen voldoende zijn voor kennis.

- 51 De kandidaten kunnen uitleggen wat de waarheidsgevoeligheidseis inhoudt en waarom deze eis succesvoller is bij het uitsluiten van toevalstreffers dan de verantwoordingseis.
- 52 De kandidaten kunnen beargumenteren waarom het uitsluiten van sceptische alternatieven nooit kan voldoen aan de waarheidsgevoeligheidseis.
- 53 De kandidaten kunnen de generieke vorm van de sceptische paradox weergeven en met behulp van deze vorm verschillende benaderingen van de sceptische paradox herkennen, onderscheiden en daarbij zelf voorbeelden bedenken.
- 54 De kandidaten kunnen aan de hand van een voorbeeld duidelijk maken hoe George Moore, zich beroepend op het gezond verstand, de redenering van de scepticus omdraait.
- 55 De kandidaten kunnen aan de hand van een voorbeeld duidelijk maken dat volgens het contextualisme, de hoogte van de eisen die aan kennis wordt gesteld, afhankelijk is van de context.
- 56 De kandidaten kunnen aan de hand van een voorbeeld duidelijk maken dat volgens de opvatting van John Austin kennis niet vergt dat alle alternatieve, rivaliserende beschrijvingen uitgesloten kunnen worden, maar dat het volstaat als er voldoende worden uitgesloten.
- 57 De kandidaten kunnen aan de hand van een gedachte-experiment beargumenteren waarom zowel Moore als de contextualisten vasthouden aan het principe van deductieve geslotenheid, terwijl relevantisten als Fred Dretske dat juist niet doen.
- 58 De kandidaten kunnen aan de hand van de sceptische zebra-paradox de opvatting van Dretske uitleggen dat sceptische hypothesen alleen uitgesloten moeten worden wanneer ze relevant zijn in de context.
- 59 De kandidaten kunnen uitleggen dat de benadering van kennis in het contextualisme als internalistisch omschreven kan worden en in het relevantisme als externalistisch.
- 60 De kandidaten kunnen het begrip "abductie" uitleggen en kunnen aan de hand van voorbeelden, twee vormen onderscheiden, te weten (a) "afleiding naar de beste verklaring" (IBE) en (b) "creatieve abductie".

Primaire tekst (6): Plato, *Theaitetos*, in *Verzameld Werk I*, vertaald door H. Warren en M. Molegraaf, Amsterdam, 2012: Bert Bakker, Fragment: 200D-201D, pp. 234-235.

- 61 De kandidaten kunnen aan de hand van Plato's tegenvoorbeeld in de Theaetetus, duidelijk maken dat de twee voorwaarden voor "waar inzicht", weliswaar individueel noodzakelijk, maar niet tezamen voldoende zijn voor kennis.

Primaire tekst (7): George Moore, *Proof of an external World*. In: *Philosophical Skepticism*, edited by C. Landesman and R. Meeks, Malden/Oxford, 2003: Blackwell, p. 125-131.

- 62 De kandidaten kunnen de drie voorwaarden benoemen waaraan volgens Moore een strikt bewijs (rigorous proof) moet voldoen.
- 63 De kandidaten kunnen uitleggen welke twee bewijzen Moore levert die beginnen met het omhoog houden van zijn handen en kunnen tevens deze bewijzen reconstrueren.
- 64 De kandidaten kunnen uitleggen waarom Moore meent dat zijn opvatting over wat een bewijs is, juist is en dat met een eigen voorbeeld illustreren.

65 De kandidaten kunnen weergeven wat volgens Moore niet bewezen kan worden en uitleggen waarom dat Kant ertoe bracht om over het "schandaal van de filosofie" te spreken.

Primaire tekst (8): John Austin, *Other Minds*. In: *Philosophical Papers, third edition*, edited by J.O. Urmson and G.J. Warnock, Oxford, Clarendon Press: pp. 76-116, 1979.

66 De kandidaten kunnen aan de hand van een voorbeeld laten zien hoe volgens Austin de toepassing van classificerende termen in ons dagelijkse taalgebruik samenhangt met het kunnen aangeven van relevante kenmerken.

67 De kandidaten kunnen uitleggen wat Austin bedoelt met het verschil tussen "weten dat" en "kunnen bewijzen dat".

4.4 HOOFDSTUK 4 DE INTIEME EN ONDOORDRINGBARE BELEVINGSWERELD

- 68 De kandidaten kunnen de relatie tussen zichzelf en "andere geesten" filosofisch problematiseren, te weten in metafysisch, epistemologisch en conceptueel opzicht.
- 69 De kandidaten kunnen uitleggen wat het solipsisme inhoudt en beargumenteren dat het solipsisme op metafysisch, epistemologisch en conceptueel niveau immuun is voor de sceptische problematiek.
- 70 De kandidaten kunnen vanuit het functionalisme beargumenteren dat zombies en robots net als mensen mentale toestanden of een binnenwereld kunnen hebben.
- 71 De kandidaten kunnen aan de hand van de gedachte-experimenten over filosofische zombies en over spectruminversie beargumenteren dat er een onderscheid gemaakt kan worden tussen bewustzijn als "binnenwereld" en bewustzijn als "belevingswereld".
- 72 De kandidaten kunnen de begrippen "qualia" en "fenomenaal bewustzijn" uitleggen en kritisch evalueren.
- 73 De kandidaten kunnen uitleggen hoe vanuit het denken van Edmund Husserl, Maurice Merleau-Ponty, Jean Paul Sartre en Emmanuel Levinas kritiek geleverd kan worden op de filosofische problematisering van andere geesten.
- 74 De kandidaten kunnen Ludwig Wittgensteins respons op het conceptueel scepticisme weergeven aan de hand van zijn "privétaal-argument".
- 75 De kandidaten kunnen uitleggen hoe volgens Mill het toeschrijven van mentale toestanden aan "andere geesten" gebaseerd is op analogieredeneringen en kunnen daarbij Mills "oplossing" kritisch evalueren.
- 76 De kandidaten kunnen uitleggen waarin direct realisme betreffende "andere geesten" bestaat en hoe deze opvatting ondersteund kan worden door bevindingen uit de cognitiewetenschap.
- 77 De kandidaten kunnen uitleggen waarom volgens het functionalisme dieren dezelfde mentale toestanden kunnen hebben als mensen.
- 78 De kandidaten kunnen uitleggen hoe vanuit Aristoteles' hylemorfisme de opvatting verdedigd kan worden dat alle levende wezens een vorm van bewustzijn hebben.
- 79 De kandidaten kunnen uitleggen wat panpsychisme inhoudt en in welk opzicht deze benadering een tegenhanger is van het solipsisme.

Primaire tekst (9): Descartes, *Meditaties over de eerste filosofie, hoofdstuk II: Over de aard van de menselijke geest; dat deze beter te kennen is dan het lichaam*. Vertaald door Wim van Dooren, Amsterdam, 1989: Boom, p. 45-53.

- 80 De kandidaten kunnen beargumenteren waarom Descartes het oordeel "ik denk" waar acht zodra het voltrokken wordt. Zij kunnen daarbij Descartes' sceptische uitgangspunt betrekken.
- 81 De kandidaten kunnen reconstrueren hoe Descartes het "ik" als substantie begrijpt. Tevens kunnen zij uitleggen waarom er van deze substantie geen voorstelling gemaakt kan worden.
- 82 De kandidaten kunnen uitleggen wat het belang is van het wasexperiment van Descartes voor zijn opvatting over de geest.

Primaire tekst (10): Hume, *Traktaat over de menselijke natuur. Over persoonlijke identiteit*. Vertaald door F.L. van Holthoorn, Amsterdam, 2007: Boom, p. 256-265.

83 De kandidaten kunnen uitleggen in hoeverre Humes beschouwingen over persoonlijke identiteit een sceptisch karakter hebben. Daarbij kunnen ze de twee redeneringen, die volgens Hume beide leiden tot de conclusie dat onze persoonlijke identiteit niet meer is dan een verzameling van afzonderlijke percepties, reconstrueren en kritisch evalueren.

84 De kandidaten kunnen uitleggen waarom volgens Hume de identiteit die we toeschrijven aan de menselijke geest "slechts fictief" is, zoals dat ook geldt voor de identiteit van objecten. Daarnaast kunnen zij uiteenzetten hoe volgens Hume het denkbeeld van persoonlijke identiteit berust op "de betrekkingen van gelijkheid, nabijheid en causaliteit" en aangeven welke belangrijke rol de verbeelding en het geheugen daarin spelen.

4.5 HOOFDSTUK 5 WERELDBEELDEN OP DE HELLING

85 De kandidaten kunnen het verschil in de houding tegenover waarheid van enerzijds het pyrronisme en anderzijds het wetenschappelijk en activistisch scepticisme uitleggen en toepassen op een casus.

86 De kandidaten kunnen het onderscheid maken tussen de betekenis van waarheid (bijvoorbeeld in termen van correspondentie) en criteria voor waarheid (bijvoorbeeld in termen van coherentie).

87 De kandidaten kunnen verificatie en falsificatie als demarcatiecriteria uitleggen en zijn in staat om deze criteria met elkaar te vergelijken, te bekritisieren en er een beargumenteerd standpunt over in te nemen naar aanleiding van een casus.

88 De kandidaten kunnen het verschil tussen de context van ontdekking en de context van verantwoording uitleggen en toepassen.

89 De kandidaten kunnen uitleggen wat de Duhem-Quinestelling inhoudt en vanuit deze stelling kritiek leveren op verificatie en falsificatie als criteria voor wetenschappelijkheid.

90 De kandidaten kunnen het paradigmabegrip van Thomas Kuhn uitleggen en aan de hand daarvan kritiek leveren op het verificatiecriterium en het falsificatiecriterium.

91 De kandidaten kunnen uitleggen hoe Kuhn de structuur van wetenschappelijke revoluties analyseert.

92 De kandidaten kunnen (a) aan de hand van het verhaal van Martin Guerre de opvatting van Pierre Bayle over (religieuze) tolerantie uitleggen en (b) het verschil aangeven tussen Bayles opvattingen en die van Aurelius Augustinus.

93 De kandidaten kunnen uitleggen wat een wereldbeeld inhoudt en kunnen beargumenteren dat bij de praktische houding die een persoon aanneemt ten opzichte van zijn of haar wereldbeeld, een onderscheid gemaakt kan worden tussen rationaliteit en integriteit.

94 De kandidaten kunnen aan de hand van voorbeelden beargumenteren in welke zin en tot op welke hoogte, sceptische twijfel redelijk en productief kan zijn bij het filosofisch doordenken en oplossen van praktische en theoretische problemen.

Primaire tekst (12): Pierre Bayle, *Commentaire philosophique sur ces paroles de Jésus-Christ : « Contrains-les d'entrer »*, Paris, 2006, Honoré Champion Éditeur: Fragment: pp. 323-424.

95 De kandidaten kunnen aangeven om welke redenen het volgens Bayle onmogelijk is om te weten dat de religieuze overtuigingen die we hebben absolute waar zijn en kunnen beargumenteren hoe hij op grond hiervan pleit voor religieuze tolerantie en het recht op een "dwalend geweten".

Primaire tekst (13): Thomas Kuhn, *What Are Scientific Revolutions? From: The Probabilistic Revolution, Volume I: Ideas in History*, eds. Lorenz Kruger, Lorraine, J. Daston and Michael Heidelberger. Cambridge, MA, 1987, MIT Press: excerpt from p. 7-22.

96 De kandidaten kunnen weergeven waarin Kuhns Aristoteles-ervaring bestaat en kunnen uitleggen wat de betekenis ervan is voor zijn opvattingen over de ontwikkeling van wetenschap.

Bijlage 1. Examenprogramma filosofie vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Wijsgerige antropologie
Domein C	Ethiek
Domein D	Kennisleer
Domein E	Wetenschapsfilosofie.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op een door de CEVO vastgesteld onderwerp dat gerelateerd is aan een van de domeinen B, C, D of E als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn, en de subdomeinen 1. van de domeinen B, C, D en E, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

1 De kandidaat kan:

met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren en interpreteren:

- een betoog analyseren;
- een betoog beoordelen;
- een logisch correct en overtuigend betoog opzetten en houden;
- de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

2 De kandidaat kan:

- vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust;
- verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.

Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Wijsgerige antropologie

Subdomein B1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

3 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein B2: Persoon, lichaam, geest en emotie

4 De kandidaat kan:

- de inhoud van persoonsbegrippen aangeven vanuit verschillende perspectieven;
- verschillende opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren;
- verschillende opvattingen over de aard en functies van emoties herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein B3: De mens als redelijk wezen

5 De kandidaat kan:

- verschillende opvattingen over de mens als redelijk wezen herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren;
- andere visies op de mens uit de hedendaagse wijsbegeerte herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Domein C: Ethiek

Subdomein C1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

6 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein C2: Het al dan niet universeel zijn van waarden

7 De kandidaat kan een aantal opvattingen over de vraag of waarden al dan niet universeel zijn, herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein C3: Vrijheid en verantwoordelijkheid

8 De kandidaat kan een aantal posities ten aanzien van individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Domein D: Kennisleer

Subdomein D1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

9 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de kennisleer herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein D2: Ervaring en waarheid

10 De kandidaat kan:

- verschillende opvattingen over de relatie tussen ervaring en werkelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren;
- verschillende opvattingen over waarheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein D3: De contextualiteit van kennis

11 De kandidaat kan aangeven hoe in de twintigste eeuw kennis niet op zichzelf wordt beschouwd maar ingebed is in de context van o.a. taal, geschiedenis en cultuur, sociaaleconomische belangen, genderprocessen, media.

Domein E: Wetenschapsfilosofie

Subdomein E1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

14. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wetenschapsfilosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein E2: Wetenschappelijke kennis

15. De kandidaat kan verschillende opvattingen over de status van wetenschappelijke kennis weergeven, herkennen, uitleggen, en in een filosofische context toepassen en evalueren; hij kan uitleggen wat het onderscheid is tussen natuurwetenschappen, sociale wetenschappen en geesteswetenschappen.

Subdomein E3: Wetenschap en samenleving

16. De kandidaat kan een aantal opvattingen over de verhouding wetenschap en samenleving herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Bijlage 2. Uitwerking domein A: de vaardigheden van het vak filosofie

De subdomeinen A1 en A2 betreffende de vaardigheden van het vak filosofie maken op dit moment nog geen deel uit van de CE-stof, maar de examens worden wel in de geest ervan geconstrueerd. Op verzoek van veel docenten filosofie is daarom deze bijlage aan de syllabus toegevoegd. Op dit moment is de status ervan dus voorlichtend, maar maakt deze geen deel uit van het CE.

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

(Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep: niet van toepassing voor het centraal examen)

Voor het centraal examen betreft het de volgende specificaties:

De argumentatieve vaardigheden, onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen van domein A kunnen worden onderverdeeld in vier centrale filosofische denkvaardigheden.

Begrijpen: kennis reproduceren en in eigen woorden weergeven, herkennen en op directe bekende wijze toepassen

Analyseren: oorzaken, redenen, (drog)redeneringen en vooronderstellingen aangeven en vergelijken, logisch structureren en definiëren (begripsanalyse)

Creëren: nieuwe verbanden leggen, kennis op nieuwe wijze in nieuwe context toepassen, nieuwe niet-voorgestructureerde problemen oplossen (creatief denken)

Kritisieren: oordelen, waarderen, evalueren, voor- en tegenargumenten geven en standpunt bepalen (kritisch denken)

De kandidaten kunnen het proces van uitvoering van deze denkvaardigheden en het resultaat daarvan verwoorden. **Daartoe kunnen zij:**

met betrekking tot een filosofisch probleem relevante informatie herkennen, selecteren, structureren en interpreteren (begrijpen);

- relevante centrale begrippen van bekende filosofische posities herkennen, benoemen en uitleggen
- begrippen uit bekende filosofische posities toepassen, met een voorbeeld

een filosofische gedachtegang analyseren op logische consistentie, filosofische concepten en vooronderstellingen (analyseren);

- de filosofische gedachtegang in zijn historische achtergrond en contextafhankelijke filosofische thematiek plaatsen
- vooronderstellingen en implicaties bij filosofische begrippen, opvattingen en gedachtegangen benoemen en verhelderen
- een begripsanalyse van de sleutelbegrippen uitvoeren en definities van kernbegrippen opstellen
- een logische analyse van argumentaties uitvoeren

een logisch correcte en overtuigende filosofische argumentatie opzetten en verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen (creëren);

- verschillende filosofische opvattingen en onderscheidingen vergelijken en toepassen aan de hand van voorbeelden en casussen
- de betekenis van opvattingen voor het filosofisch debat aangeven
- de contextafhankelijkheid, schaalgevoeligheid en strategische werking van een filosofisch begrip/thema onderzoeken aan de hand van casussen
- een eigen filosofisch standpunt beargumenteerd innemen

een filosofische gedachtegang/argumentatie beoordelen op consistentie, concepten en vooronderstellingen, de implicaties van een filosofische positie uitwerken en als kritiek of verdediging van de positie gebruiken (kritisieren).

- kritiek op de consistentie van de argumentatie geven
- problemen aangeven bij definiëren/vastleggen betekenis van concepten,

- filosofische posities systematisch doordenken en de implicaties gebruiken als kritiek of verdediging van de positie
- een afweging maken tussen filosofische posities op basis van externe criteria of een nieuw argument

